

Shlikhta, N. 2011. Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh — pochatok 1970-kh rr. [The Church of Those Who Survived. Soviet Ukraine, Mid-1940s — Early 1970s]. Kharkiv: Akta. [In Ukrainian].

Olitsky, V. 2024. Opposition Attitudes among the Orthodox Clergy of Ukraine in the Second Half of the 20th Century, on the Example of Patriarch Volodymyr (Romanyuk). *Role of Historical Figures in History and Collective Memory*. Skopje: Institute of National History. P. 161–175. [In English].

УДК 94(477):316.647.6(=161.2):[351.746.1:35.075.2]»1970»
DOI: 10.20535/2307-5244.62.2026.362893

Б. В. Паска

ORCID: 0000-0002-5452-5254

*Карпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

B. Paska

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

ПОБУТОВІ КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1970-х рр.

*Domestic Criminal Cases as a Method of the KGB's Struggle
against Ukrainian Dissidents in the Second Half of the 1970s.*

У статті проаналізовано, як радянський режим використовував відкриття побутових кримінальних справ проти учасників українського дисидентського руху в другій половині 1970-х рр. Простежено особливості фабрикування кримінальних справ проти дисидентів із шістдесятницького середовища в середині 1970-х рр, досліджено застосування цього методу під час розправи над активістами Гельсінського руху наприкінці 1970-х рр., вивчено участь Комітету державної безпеки (КДБ) в організації репресії.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Українська Гельсінська група (УГГ), Комітет державної безпеки (КДБ), справа «Блок», судові репресії.

Following the general pogrom of the Ukrainian dissident movement in 1972–1973, the leadership of the Soviet regime and the State Security Committee (KGB) maintained repressive pressure against dissidents through judicial and administrative repressions, ideological pressure, preventive measures, the use of agents, and a broader complex of covert measures to monitor and gather information about the movement's participants. From the mid-1970s, a new method of combating Ukrainian dissidents was activated in order to discredit the movement: the fabri-

cation of criminal cases under so-called «domestic» articles. The relevance of the study lies in the need for a thorough understanding of the repressive policy of the Soviet regime and the disclosure of the mechanisms by which its punitive bodies functioned. In the course of writing the article, a body of previously unknown documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) was introduced into scholarly circulation; these documents relate to the mechanisms by which the KGB leadership organised judicial reprisals against Ukrainian dissidents through the fabrication of domestic criminal cases. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the use of domestic criminal reprisals by the Soviet regime against participants in the Ukrainian dissident movement in the second half of the 1970s. The methodological basis of the study comprises the principles of objectivity, historicism, continuity, and comprehensiveness, along with a range of general scholarly and special historical methods. A cross-analysis and comparison of information drawn from historical sources of various types was carried out in order to reconstruct as accurate a picture of events as possible. The author concludes that in the second half of the 1970s, Soviet punitive bodies expanded their arsenal of tools for combating Ukrainian dissidents by introducing the widespread practice of fabricating domestic criminal cases. The use of this method was not incidental but was clearly planned and coordinated by the KGB leadership. Unlike traditional persecutions on political charges, domestic charges enabled the authorities to disguise the political nature of the repressions under the guise of an ostensibly «ordinary» campaign against common crime — a strategy intended to reduce the effectiveness of international campaigns in defence of Ukrainian political prisoners. The practice of fabricating cases became systemic. Its victims included both individual participants in the human rights movement of the 1960s and members of the Ukrainian Helsinki Group. The KGB deliberately organised provocations, employing blackmail, the planting of evidence, pressure on witnesses, and even the use of agents to stage crimes. Particularly dangerous was the fact that those convicted under domestic criminal articles were sent to serve their sentences in colonies alongside ordinary criminals. Simultaneously, the very idea of the human rights movement was discredited through the press and official propaganda, which portrayed it as a collection of «immoral» or «criminal» elements. Nevertheless, the fabrication of criminal cases did not fully achieve its intended goal. Despite sustained repressive pressure, the Ukrainian dissident movement maintained its internal cohesion and continued its struggle.

Keywords: Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Ukrainian Helsinki Group (UHГ), Committee for State Security (KGB), «Block» case, judicial repressions.

Актуальність дослідження на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки зумовлена потребою глибоко осмислити репресивну полі-

тику радянського тоталітарного режиму, спрямовану на придушення українського дисидентського руху. Те, що Комітет державної безпеки (КДБ) фабрикував кримінальні справи в другій половині 1970-х рр., стало одним із найпоширеніших методів переслідування інакодумців. Це давало змогу маскувати політичні репресії під нібито «законні» дії. Аналіз цієї проблеми дає змогу не лише розкрити механізми функціонування радянської каральної системи, а й осмислити досвід боротьби за права людини та національну ідентичність в Україні.

У 1972–1973 рр. відбулася масштабна хвиля репресій проти українського дисидентського руху, яка ввійшла в історію під назвою «генеральний погром». За ґратами на довгі роки опинилися найактивніші інакодумці. Незважаючи на це, рух спротиву не зник, яскравими свідченнями чого стало відновлення видання нелегального часопису «Український вісник», активізація підпільних груп та, зрештою, створення 1976 р. легальної правозахисної організації — Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). У нових умовах керівництво радянського режиму та КДБ продовжили репресивну політику проти дисидентів, яка включала адміністративні переслідування, ідеологічний тиск, попереджувально-профілактичні заходи, діяльність агентури, комплекс таємних заходів щодо стеження і збирання інформації про учасників руху. Використовувалися також судові розправи за політичними статтями Кримінального кодексу (КК) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) — ст. 62 («антирадянська агітація і пропаганда») та ст. 187-І («поширення наклепницьких вигадок про радянський державний і суспільний лад»). Окрім комплексу згаданих позасудових та судових репресій із метою компрометації руху з середини 1970-х рр. було активізовано новий метод боротьби проти українських дисидентів — фабрикування кримінальних справ за т. зв. «побутовими» статтями.

Гіпотеза дослідження: відкриття побутових кримінальних справ проти учасників українського дисидентського руху в другій половині 1970-х рр. було цілеспрямованою політикою радянського режиму, а організацію таких розправ координувало керівництво КДБ. До завдань цих заходів поряд із дискредитацією інакодумців у радянському суспільстві належало також ускладнення міжнародних кампаній на їх захист.

Проблема фабрикування проти українських дисидентів побутових кримінальних справ у другій половині 1970-х рр. належить до маловивчених сторінок сучасної історіографії. Дослідник Георгій Касьянов у монографії згадує окремі розправи над учасниками УГГ в 1979–1980 рр. та акцентує на очевидній меті радянського режиму — «дискредитації правозахисників, створенні їм репутації звичайних кримінальників» (Касьянов, Г. 2019, с. 207–209). Тільки коротко згадує про відповідні заходи каральних органів Анатолій Русначенко (Русначенко, А. 1998, с. 208–209). Історики Юрій Дани-

люк та Олег Бажан теж розглядають фальшування побутових кримінальних справ у контексті репресивної хвилі кінця 1970-х рр. проти УГГ та вважають, що метою влади була компрометація українських інакодумців напередодні Московської олімпіади 1980 р. (Данилюк, Ю. & Бажан, О. 2000, с. 204–205). У праці Бориса Захарова відкриття таких кримінальних справ іменовано «найпідступнішим засобом боротьби з дисидентами» та на основі матеріалів УГГ і спогадів учасників подій піддаються аналізу розправи над Василем Овсієнком та Миколою Горбалем (Захаров, Є. 2003). Фальсифікацію справи Петра Рубана розкрито у праці О. Бажана (Бажан, О. 2005, с. 558–560). Кримінальну розправу над В'ячеславом Чорноволом 1980 р. простежує дослідник його життєвого шляху Василь Деревінський (Деревінський, В. 2016, с. 118). Справу учасника УГГ Ярослава Лесіва проаналізували Василь Марчук та Богдан Максимець (Марчук, В. & Максимець, Б. 2022). Загальний контекст та специфіку протистояння між КДБ та українським дисидентським рухом у 1970-х рр. можна простежити в дослідженнях Олега Бажана (Бажан, О. 2018), Ярослава Антонюка та Володимира Трофимовича (Антонюк, Я. Трофимович, В. 2021), Богдана Паски (Паска, Б. 2022; Паска, Б. 2024), Юрія Шаповала (Шаповал, Ю. 2023), Василя Деревінського (Derevinskyi, V. 2023), Володимира Трофимовича і Лілії Трофимович (Trofymovych, V. & Trofymovych, L. 2025). Проте назагал використання КДБ проти інакодумців методу фабрикування кримінальних судових розправ наразі не знайшло комплексного вивчення в сучасній українській історіографії.

До наукового обігу введено комплекс невідомих раніше документів із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які стосуються механізмів організації з боку керівництва КДБ судових розправ над українськими дисидентами через відкриття побутових кримінальних справ. У статті вперше всебічно вивчено використання цього методу проти окремих учасників середовища шістдесятницького правозахисту в 1975–1977 рр. Удосконалено аналіз кримінальних розправ над учасниками та симпатиками УГГ наприкінці 1970-х рр.

Стаття ґрунтується на вивченні раніше засекречених матеріалів із фонду 16 ГДА СБУ¹ — а саме спеціальних повідомлень та доповідних записок керівництва КДБ про перебіг ведення справи «Блок» на адресу вищих партійних органів та московського центру. У них міститься детальна інформація про фабрикування кримінальних справ як проти дисидентів із середовища шістдесятницького правозахисту, так і проти учасників Гельсінського руху. Ці документи є прямими свідченнями того, що відповідні кримінальні справи насправді організували радянські каральні органи за прямої участі КДБ. Окремі матеріали з архівів КДБ опубліковані у збірці документів, упорядни-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16: Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР.

ком якої став професор Віктор Даниленко¹. Другою групою джерел є матеріали, авторами яких були самі дисиденти. Сюди відносимо документи УГГ, зібрані в 4-томному виданні «Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод» за редакцією Євгена Захарова та Василя Овсієнка², окремі матеріали зі справи Вячеслава Чорновола (Чорновіл, В. 2007), спогади й мемуари окремих учасників руху опору — Івана Русина (Русин, І. 2015), Василя Овсієнка (Овсієнко, В. 2023), Світлани Кириченко (Кириченко, С. 2013), Петра Розумного (Овсієнко, В. 2005).

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності та системності, що дало змогу розглянути фабрикування побутових кримінальних справ як елемент цілісної репресивної політики радянського режиму щодо українського дисидентського руху. Провідним спеціально-історичним методом став історико-правовий аналіз, застосований для вивчення використання норм КК УРСР як інструменту маскуванню політичних репресій під «звичайну» кримінальну злочинність. Історико-порівняльний метод дав змогу зіставити механізми відкриття справ проти представників шістдесятницького правозахисту в середині 1970-х рр. та активістів УГГ наприкінці десятиліття, виявивши як спільні риси, так і еволюцію тактики КДБ. За допомогою проблемно-хронологічного методу простежено динаміку застосування «побутових» кримінальних звинувачень у контексті загострення міжнародної уваги до становища прав людини в СРСР. Контент-аналіз матеріалів доповідних записок і спеціальних повідомлень КДБ дав змогу реконструювати роль керівництва спецслужби в організації судових розправ та механізми їхнього інформаційного супроводу. Перехресний аналіз архівних документів і мемуарних свідчень дисидентів забезпечив перевірку фактів та наближення реконструкції подій до історичної дійсності.

Метою статті є комплексний аналіз використання з боку радянського режиму побутових кримінальних справ проти учасників українського дисидентського руху в другій половині 1970-х рр. До завдань дослідження відносимо: вивчити особливості фабрикування судових розправ проти інакодумців із шістдесятницького середовища в середині 1970-х рр.; проаналізувати застосування цього методу під час розправи над активістами Гельсінського руху наприкінці 1970-х рр.; простежити участь КДБ в організації відповідних репресій.

У середині 1970-х рр. радянські каральні органи активізували переслідування українських дисидентів шляхом відкриття проти них побутових

¹ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упор. В. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013.

² Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. 1: Особистості. Харків: Фоліо, 2001; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод / Овсієнко В., упор. В 4 т. Т. 3: Документи і матеріали. Серпень 1976 — 10 грудня 1978. Харків: Фоліо, 2001; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо.

кримінальних справ. Частково це було реакцією на організацію діаспорою кампаній захисту ув'язнених учасників руху спротиву, засуджених за політичними статтями КК УРСР.

У доповідній записці керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР на адресу Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) від 28 грудня 1976 р., зокрема, зазначалося: «Щоб позбавити противника [діаспорні структури. — *Авт.*] можливості використовувати такого роду факти у провокаційних цілях, розробка об'єктів справи “Блок” та інших націоналістичних елементів ведеться в напрямку викриття не тільки фактів їх антирадянської діяльності, але й виявлення аморальних вчинків, антисуспільних проявів, здійснення протиправних дій»¹.

Керівництво КДБ вважало відповідну практику такою, що сприяла компротетації учасників руху опору перед однодумцями та громадськістю, а також створювала значні проблеми для емігрантських організацій у плані кампаній підтримки українських політв'язнів². З іншого боку, засуджені за побутовими кримінальними справами дисиденти були змушені відбувати терміни не в «політичних» колоніях, а серед звичайних кримінальників. Це посилювало морально-психологічний тиск на дисидентів, а також призводило до їхньої ізоляції один від одного³.

Механізм використання побутових кримінальних справ проти українських правозахисників був таким. У ході «оперативної розробки» та стеження за об'єктами розробки працівники КДБ звертали особливу увагу на будь-які факти, що свідчили про можливість порушення радянського законодавства з боку учасників руху опору. Потім ці матеріали передавалися органам міліції та прокуратури, й в «оперативно вигідний момент» справи реалізовували як кримінальне переслідування, затримання та засудження інакходумців. Слідство при цьому вели представники міліції, проте за постійної «допомоги і підтримки» КДБ⁴. Дуже часто проти дисидентів цілеспрямовано організовували провокації, підкидаючи необхідні для звинувачення доказів, інсценуючи звалтування або їх просто звинувачували в «опорі представникам влади» під час затримання.

Протягом 1975–1976 рр. за побутовими кримінальними статтями КК УРСР було вчинено розправи над такими учасниками (чи симпатиками) українського дисидентського руху: березень 1975 р. — електрика з Тернопільщини Я. Чорномаза ув'язнили за ст. 81, ч. I («розкрадання державного або суспільного майна шляхом краді») до 3 років позбавлення волі⁵; 1976 р. —

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 127.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 127–128.

³ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 70–71.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 127–128; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. Арк. 87.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 130.

мешканця Києва І. Муху за ст. 83, ч. III, 194, ч. I і 187-I («розкрадання шляхом шахрайства, підробка документів, наклеп на радянський лад») до 6 років позбавлення волі¹; січень 1976 р. — мешканця м. Дубно Рівненської обл., колишнього учасника оунівського підпілля Олександра Охримовича за ст. 236, ч. I («хуліганство») до 1 року позбавлення волі²; липень 1976 р. — художника з Чернівців Івана Снігура за ст. 143 і 154 («шахрайство і спекуляція»)»;³ серпень 1976 р. — мешканця Житомирської обл. Сергія Бабича за ст. 223, ч. II («викрадення зброї») до 15 років позбавлення волі⁴. За матеріалами відповідних кримінальних проваджень за сприяння КДБ у пресі публікували статті з метою компрометації їх фігурантів.

Показовою в цьому контексті була розправа над київським дисидентом, об'єктом справи «Блок» Іваном Русином, якого вже піддавали судовим репресіям під час першої хвили арештів у 1965–1966 рр. Незважаючи на те, що після генерального погрому 1972–1973 рр. рівень його громадської активності значно знизився, діяч не припинив контактів із однодумцями, твердо залишався на позиціях інакомислення, а також організував збір коштів для допомоги колишньому політв'язню Опанасу Заливасі, дружині ув'язненого Івана Світличного Леоніді Світличній, іншим дружинам репресованих. Кадебісти безуспішно намагалися схилити І. Русина до відмови від участі в дисидентському русі й, зрештою, вирішили провести проти нього судову розправу за побутовою кримінальною статтею. Оскільки активіст працював інженером-геодезистом у проєктному інституті «Укрцивільсільбуд», він мав можливість досить часто їздити у відрядження по території УРСР. Працівники КДБ цілеспрямовано зібрали інформацію про «систематичне розкрадання державних коштів шляхом оформлення підробних документів» із нібито завищеними термінами відряджень І. Русина та скерували відповідні матеріали до прокуратури⁵.

13 жовтня 1976 р. проти І. Русина в Києві порушили кримінальну справу за ст. 84, ч. 2 («розкрадання державного майна»), а 15 жовтня його затримали. Тоді ж провели серію обшуків у близьких знайомих І. Русина з дисидентського середовища, під час яких вилучили окремі самвидавні матеріали. Зокрема, в художниці Галини Севрук знайшли понад 30 друкованих і рукописних текстів поезій Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Стуса, книги з історії України авторства Михайла Драгоманова та Михайла Грушевського; у Віктора Кукси — друкований текст уривку з поеми Володимира Сосюри «Мазепа» та ін.⁶

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 129.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 130.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 130.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 129.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 313–314.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 239.

Сам І. Русин пізніше згадував, що більшість епізодів кримінальної справи про перевищення термінів відряджень сфабрикували під час слідства: «Прочитуючи ті томи [кримінальної справи. — *Авт.*], я все більше переконалися, що там немає ніякого злочину, що то була загальноприйнята технологія виїзду у відрядження і їх відміток у замовників робіт. І найголовніше у тому всьому те, що не я випишував собі завдання-відрядження, а начальник відділу визначав кількість необхідних днів і узгоджував усі завдання з головним інженером» (Русин, І. 2015, с. 156).

Під час слідства неодноразово чинився тиск на свідків у справі І. Русина. Дисидент уже тоді чітко розумів, що за відкриттям проти нього справи за побутовою статтею КК стоїть саме КДБ, і, по суті, це була політична розправа над активним опозиціонером (Русин, І. 2015, с. 135–138, 147–150).

І все ж, у такий спосіб спецслужбі вдалося внести в київське середовище інакodomців певну розгубленість, частково скомпрометувати І. Русина. Зокрема, М. Коцюбинська під час розмови з однодумцями, яку зафіксували працівники КДБ, потрактувала кримінальну розправу як «велику трагедію» в житті І. Русина, бо він «постраждає не за ідею, а за якісь інші справи»¹. Дисидент Юрій Бадзьо вважав справу І. Русина «дуже неприємним фактом»: «Русина шкода особливо тому, що він втратив свободу не за ідейну справу, а за побутові непривабливі вчинки»². Для посилення ефекту компромату з подачі КДБ уже 30 листопада 1976 р. у газеті «Вечірній Київ» опублікували спрямований проти І. Русина фельетон «Мертві душі»³. Зрештою, попри абсурдність більшості епізодів обвинувачення, його засудили на максимальний термін — 7 років позбавлення волі з конфіскацією всього майна та компенсацією судових витрат у сумі 1 тис. руб. Термін покарання І. Русину довелося відбувати не в середовищі політичних в'язнів, а в кримінальній зоні № 93 суворого режиму в смт Новоданилівка (нині Баштанського р-ну Миколаївської обл.), що поглибило його ізоляцію від однодумців (Русин, І. 2015, с. 156–159, 164–165)⁴.

Ще однією кримінальною розправою, що викликала певний резонанс та відбувалася паралельно зі справою І. Русина, було переслідування колишнього політв'язня, мешканці м. Прилуки Чернігівської обл., працівника меблевого комбінату Петра Рубана. Приводом до розправи стало бажання дисидента з нагоди 200-річчя незалежності Америки виготовити подарунок Президенту США — папку з зображенням статуї Свободи. Невдовзі цей сувенір викрали з його майстерні невістановлені особи. Після цього працівники КДБ пустили в хід матеріали про те, що нібито П. Рубан вів проти-законну приватнопідприємницьку діяльність (малося на увазі виготовлення з державної сировини сувенірів та їх продаж) (Бажан, О. 2005, с. 559).

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 240.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1055. Арк. 240.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 128; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 98.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1076. Арк. 204.

Саме з подачі каральних органів прокуратура м. Прилуки у жовтні 1976 р. відкрила кримінальне провадження проти П. Рубана за ст. 150 КК УРСР («заняття приватнопідприємницькою діяльністю») та ст. 81, ч. 3 («крадіжка державної власності»). Під час обшуку в нього вилучили щоденники, записи та листування «ідейно шкідливого характеру» зі знайомими¹. Дисидента взяли під варту 13 жовтня 1976 р., а вже 29 грудня цього ж року Прилуцький народний суд за здачу в художній салон 73 сувенірів, «виготовлених поза обліком на підприємстві» присудив йому 8 років позбавлення волі та 5 років заслання. Матеріали кримінальної справи спецслужба теж намагалася використати для компрометації П. Рубана перед громадськістю й одностайно нібито як «кримінальника-рецидивіста»².

Все ж, у випадку П. Рубана вже налаштована система фабрикації побутових кримінальних справ дала збій. На захист несправедливо ув'язненого виступив лідер російських інакодумців, лауреат Нобелівської премії миру Андрій Сахаров, який надіслав листа новообраному президенту США Дж. Картеру з проханням втрутитися в цю справу. Підтримав П. Рубана також і чернігівський дисидент Левко Лук'яненко; він надіслав редакції журналу «Народна творчість і етнографія» лист «Зупиніть кривосуддя!». У результаті в ході касації вирок П. Рубана скасували, і працівники КДБ вже відкрито перейшли до політичних репресій. Проти ув'язненого висунули додаткові обвинувачення за ст. 187-І і в квітні 1977 р. унаслідок засідання Чернігівського обласного суду дисидент отримав 6 років ув'язнення в колоніях особливого режиму та 3 роки заслання³.

Всього до жовтня 1977 р. у межах справи «Блок» через побутові кримінальні переслідування зазнали судових репресій 1 об'єкт справи (І. Русина) та 17 контактних осіб⁴. Іноді погрозами відкрити «побутову» справу шантажували дисидентів. Наприклад, під час розробки київського інакодумця Віктора Кукси кадебістам вдалося виявити підробку записів у трудовій книжці, що застосували для організації з ним профілактичної роботи та призупинення його громадської активності⁵.

Після створення в листопаді 1976 р. УГГ під час судових розправ над окремими її членам-засновникам висувалися поряд із політичними також і побутові кримінальні звинувачення. Зокрема Олексія Тихого 1977 р. засудили в т. ч. за «незаконне зберігання зброї», а Миколу Магусевича 1978 р. — за «хуліганство». Перші суто «побутові» справи проти учасників УГГ було відкрито 1978 р. У квітні цього року дніпропетровського дисидента Віта-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 130–131.

² Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. І: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 136–137.

³ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. І: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 78.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 98.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 99.

лія Калиниченка оштрафували й заарештували на 10 діб за «хуліганство»¹. У листопаді — грудні кадебісти сфабрикували справу проти колишнього політв'язня Василя Овсієнка за ст. 188, ч. 2 — «спротив працівнику міліції із використанням насилля» — й у лютому 1979 р. він отримав 3 роки позбавлення волі в колоніях суворого режиму². У січні 1979 р. дисидента з Івано-Франківщини Василя Стрільціва «за образу особистості» засудили до 3 місяців виправних робіт³. Проте справді масовим використання цього методу проти учасників Гельсінського руху стало тільки в другій половині 1979 — на початку 1980 рр. Протягом відповідного періоду жертвами цієї технології виявилися відразу шість членів УГГ або наближених до групи осіб — Юрій Литвин, Петро Розумний, Микола Горбаль, Василь Стрільців, Ярослав Лесів та В'ячеслав Чорновіл.

Влітку 1979 р. було сфабриковано побутову кримінальну справу проти дисидента, члена УГГ із червня 1978 р. Юрія Литвина (проживав у с. Барахти Київської обл.). Тиск влади на інакодумця тривав із початку 1978 р., його неодноразово викликали до міліції, погрожували психіатричними репресіями, залякували, дискредитували через друковані ЗМІ. Відразу після вступу до УГГ Ю. Литвин опинився під адміністративним наглядом як колишній політв'язень⁴. Особливо серйозно органи КДБ взялися переслідувати інакодумця після арешту лідера Групи О. Бердника у березні 1979 р. Наприкінці травня 1979 р. Ю. Литвина викликали на допит до Управління КДБ у Київській обл. з приводу участі у правозахисному русі, проте він відмовився відповідати на запитання слідчих. Тоді 19 червня 1979 р. проти дисидента організували провокацію — в день народження сина його грубо затримала міліція на пляжі на березі р. Стугни нібито «за розпивання спиртних напоїв» та «опір міліції». Після доставлення у витверезник його силоміць роздягнули, прив'язали до ліжка й жорстко побили. Коли мати правозахисника поїхала скаржитися представникам влади на свавільні дії міліції, заступник голови КДБ по Київській обл. заявив, що Ю. Литвин зводить наклепи на працівників органів внутрішніх справ, а натомість судитимуть саме її сина⁵.

Зрештою, 6 серпня 1979 р. із санкції Васильківського прокурора члена УГГ затримали, Ю. Литвина утримували в слідчому ізоляторі Васильківського управління внутрішніх справ, згодом — у Лук'янівській в'язниці

¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. 1: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 132–135.

² Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод / Овсієнко В., упор. В 4 т. Т. 3: Документи і матеріали. Серпень 1976 — 10 грудня 1978. Харків: Фоліо, 2001. С. 217–220.

³ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 11–12.

⁴ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 85–86.

⁵ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 87–89.

в Києві, а також у психлікарні¹. У середині грудня 1979 р. у Васильковій відбувся суд над дисидентом, якого «за спротив працівникам влади та їх образу» за побутовою ст. 188-І КК було засуджено до 3 років позбавлення волі в колоніях суворого режиму. Під час останнього слова Ю. Литвин детально розповів про всі вияви тиску каральних органів на нього протягом кількох років, фабрикування кримінальної справи та відкрито заявив: «Ви хочете знищити Литвина, але це вам не вдасться... Литвин вас не боїться, панове начальники. Не боїться, хоч знає, чого ви варті, добре знає ваше справжнє єство, знає, що таке радянська дійсність і радянська влада, що таке її каральні органи»².

Восьмого жовтня 1979 р. працівники міліції за вказівкою КДБ зі згоди прокуратури Дніпропетровської обл. затримали П. Розумного в його рідному с. Пшеничне Солонянського р-ну (нині Дніпровського р-ну) за побутовою ст. 218 «незаконне виготовлення, носіння або збут холодної зброї». Дисидент був близьким до українського правозахисного середовища та фактично виконував функції зв'язкового між різними осередками інакодумців, про що було відомо КДБ. У квітні 1979 р. на Великдень він поїхав провідати давнього знайомого — літературознавця Є. Сверстюка, який перебував на засланні в Бурятській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці (АРСР). У місцевому аеропорту його обшукали й відібрали саморобний кишеньковий ніж. Про «руку КДБ» у цих подіях свідчить доповідна записка керівництва спецслужби: «Оперативним шляхом були отримані і з нашою участю органами прокуратури і міліції задокументовані дані про незаконне зберігання холодної зброї Розумним» (Овсієнко, В. 2005). Після зустрічей П. Розумного із близькими до середовища УГГ дисидентами Зіновієм Красівським і Василем Стусом, його повторного візиту до Є. Сверстюка з пропозицією вступити до Групи у вересні 1979 р. каральні органи, очевидно, вирішили прискорити розправу над кур'єром (Овсієнко, В. 2005). Після затримання його піддали внутрішньокамерній розробці. На суд над П. Розумним, який відбувся 21 грудня 1979 р. у смт Солоне, приїхав інший дніпропетровський інакодумець Іван Сокульський. Останнього намагалися вигнати з зали суду, зрештою, йому довелося спостерігати за розправою в оточенні працівників КДБ. Підсудний отримав 3 роки позбавлення волі в колоніях загального режиму³.

Ще одним кур'єром-зв'язковим українських правозахисників можна вважати колишнього політв'язня Миколу Горбала, що проживав у Києві.

¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 90.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. Арк. 87; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. 1: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 94.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. Арк. 87; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 135–137.

Він був одним із небагатьох представників дисидентського середовища, який не перебував під адміністративним наглядом, тому мав можливість вільно пересуватися територією УРСР. У жовтні 1979 р. проти нього сфабрикували справу про нібито спробу звалтування. Після тимчасового розриву М. Горбала з дружиною, за його спогадами, оперативники КДБ намагалися підставити під відповідне звинувачення його колишню одногрупницю Павлину Батуру (вона регулярно стала запрошувати дисидента до себе в гості). Його вдалося звести з агенткою спецслужби Людмилою Наймитенко, яка під час зустрічі 23 жовтня завела М. Горбала на погано освітлену вулицю та інсценізувала спробу звалтування. На місце події за дивним збігом відразу прибули «народні дружинники», які побили інакодумця, а працівники міліції затримали його¹.

Під час слідства, очевидно, в результаті дій КДБ, зі справи усунули свідків, що давали покази на користь М. Горбала. Перебіг слідства тримали у винятковій таємниці. Дисидента позбавили можливості ефективно захищати себе під час закритого суду в січні 1980 р. Спочатку його захисником призначили відому київську адвокатку С. Васютинську, яка фактично теж співпрацювала з КДБ та відмовилася від участі в справі. Безпосередньо перед судом після довгих тижнів затягування підслідному призначили нового адвоката, проте він не зумів знайти спільної мови з клієнтом. Зрештою, М. Горбалу довелося захищати себе самостійно, а суд відмовився долучити до справи низку його заяв про фабрикацію справи².

Українські дисиденти, що залишалися на волі, намагалися організувати кампанію на його захист. Про фальшування розправи М. Горбала відкрито заявили учасниці УГГ Оксана Мешко, Ніна Строката та Ірина Сенік у зверненні до світової громадськості від 30 жовтня 1979 р. Поет Василь Стус у заяві до Прокуратури УРСР (19 листопада) вимагав притягнути до кримінальної відповідальності та судити не М. Горбала, а тих осіб, що скоїли проти нього провокацію³. Протягом жовтня — грудня 1979 р. із заявами на захист несправедливо обвинуваченого виступили також Світлана Кириченко, Валерій Марченко, члени Московської Гельсінської групи (МГГ) М. Ланда, С. Каллістратова, Т. Осипова, В. Некипелов, Ю. Ярим-Агаєв, О. Боннер, С. Ковальов та ін.⁴ Проте ці заходи не дали результату. 21 січня 1980 р. М. Горбаль отримав вирок Жовтневого районного суду м. Києва за ст. 17–117 («спроба звалтуван-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. Арк. 87; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 153–155.

² Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 157–159.

³ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. 1: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 75–78.

⁴ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. 1: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 60.

ня») та 190 КК УРСР — 5 років позбавлення волі в колоніях суворого режиму. У день розправи з метою уникнути будь-яких акцій протесту В. Стуса викликали до районного відділку міліції, М. Коцюбинській наказали не залишати робочого місця, а дисидента Павла Стокотельного випустили за кордон. Під час останнього слова М. Горбаль офіційно оголосив себе членом УГГ¹.

Уже за два дні після затримання М. Горбала, 25 жовтня 1979 р. у м. Долина Івано-Франківської обл. за ґратами опинився член УГГ В. Стрільців. Його ув'язнили під приводом «порушення паспортних правил». Річ у тім, що дисидент ще 1977 р. на знак протесту відмовився від радянського громадянства і здав паспорт у місцеве управління міліції. Досить оперативно, вже 12 листопада 1979 р. Долинський районний суд оголосив йому вирок за ст. 196 КК УРСР — 2 роки позбавлення волі в колоніях суворого режиму. Судова розправа відбувалася в умовах секретності, про неї не знав майже ніхто зі знайомих В. Стрільціва в Долині².

Після отримання КДБ даних про активну участь ще одного дисидента з Івано-Франківщини, колишнього члена Українського національного фронту (УНФ) Ярослава Лесіва в активізації діяльності УГГ 1979 р. спецслужба прискорила пошук компромату проти нього, щоб організувати переслідування за побутовими статтями КК. На початку листопада 1979 р. оперативники КДБ звітували про заходи щодо перевірки інформації про можливу участь Я. Лесіва у «крадіжці соціалістичної власності»³. Проте, очевидно, компромату кадебістам так і не вдалося знайти, оскільки вже в середині місяця було влаштовано спецоперацію стосовно переслідування дисидента за іншою статтею КК УРСР — ст. 229-6, ч. 1 — «зберігання наркотичних речовин без намірів збуту»⁴. Дослідники В. Марчук та Б. Максимець стверджують, що напередодні арешту Я. Лесіва викликали в поліклініку для рентгенівського знімку, при цьому його одяг залишився без нагляду в сусідній кімнаті. За цей час працівники КДБ зашипили за підкладку піджака дисидента дві ампули. 15 листопада 1979 р. Я. Лесіва заарештували в м. Болехів Івано-Франківської обл.; під час обшуку шукати «заборонені речовини» почали саме в піджаку. Окрім того, було виявлено невелику кількість білого порошку, який, імовірно, підкинули просто під час обшуку. 6 лютого 1980 р. Болехівський суд засудив активного учасника УГГ до 2 років ув'язнення (Марчук, В. & Максимець, Б. 2022, с. 195–196).

¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод / Захаров Є., упор. В 4 т. Т. 1: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 60; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 199.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. Арк. 87; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 131–132.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. Арк. 87.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1078. Арк. 159.

Навесні 1980 р. працівники КДБ сфабрикували справу проти учасника УГГ В. Чорновола за нібито «спробу згвалтування» за тим самим сценарієм, що й проти М. Горбала. Дисидент тоді був на засланні в Якутії, і його відпустили у відрядження до невеликого м. Мирний на Крайній Півночі. За дивним «збігом обставин» у цей час з України сюди прибула «у пошуках роботи» дочка радянського військового аташе в одній із африканських країн Тетяна Блохіна; її фіктивно оформили звичайною робітницею. Ніби випадково ця жінка познайомилася з працівником, до якого у відрядження прибув В. Чорновіл, так само «випадково» з'явилася на спільну вечерю й заманила дисидента до своєї готельної кімнати, інсценізувавши «спробу згвалтування»¹. У результаті 2 квітня інакодумця затримали за порушеною в прокуратурі Ленінського району Якутської АРСР ст. 15 і 117 КК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР). У знак протесту він провів 120-денне голодування під час усього періоду слідства. 6 червня 1980 р. справу В. Чорновола розглянув народний суд м. Мирний; його засудили до 5 років позбавлення волі в колоніях суворого режиму². Під час останнього слова дисидент звинуватив радянські спецслужби й міліцію у фальсифікації його справи, заявивши, що працівники КДБ «уже добре набили руку на таких фабрикаціях, пересадивши за кримінальними звинуваченнями майже увесь другий склад Української Гельсінкської Групи»³. Підсудний звертав увагу на численні порушення під час слідства — підтасовку протоколів допитів, незаконність експертиз, недотримання презумпції невинуватості (Чорновіл, В. 2007, с. 672). Керівництво спецслужби у відповідь активізувало компрометацію В. Чорновола перед однодумцями в СРСР і за кордоном як «звичайного кримінальника й морально нечисто-плотної людини»⁴.

Отже, в другій половині 1970-х рр. радянські каральні органи розширили інструментарій боротьби проти українських дисидентів, запровадивши досить поширену практику фабрикації побутових кримінальних справ. Її використання було не випадковим, а чітко спланованим і координованим з боку керівництва КДБ. На відміну від традиційних переслідувань за політичними статтями, побутові звинувачення давали владі змогу маскувати політичне забарвлення репресій під видимість нібито «звичайної» боротьби з кримінальною злочинністю, що мало знизити ефективності міжнародних кампаній на захист українських політ'язнів.

¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 160–162.

² Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод / Захаров С., упор. В 4 т. Т. 1: Особистості. Харків: Фоліо, 2001. С. 173–174.

³ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Овсієнко В., упор. Харків: Фоліо. С. 162.

⁴ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упор. В. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. С. 419.

Політика відкриття побутових справ стала системною. Її жертвами стали як окремі учасники середовища шістдесятницького правозахисту (Іван Русин, Петро Рубан), так і члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Юрій Литвин, Петро Розумний, Микола Горбаль, Василь Стрільців, Ярослав Лесів, В'ячеслав Чорновіл). КДБ цілеспрямовано організовував провокації, використовував шантаж, підкидання доказів, тиск на свідків і навіть залучення агентури для інсценізації злочинів. У такий спосіб радянська влада прагнула досягти подвійного результату: ізолювати дисидентів від суспільства й дискредитувати їх в очах громадськості. Особливо небезпечним було те, що засуджених за побутовими кримінальними статтями відправляли відбувати покарання у колонії разом зі звичайними злочинцями. Це підсилювало морально-психологічний тиск, ускладнювало комунікацію з іншими інакодумцями та руйнувало традиційні механізми солідарності в середовищі політ'язнів. Одночасно через пресу й офіційну пропаганду дискредитувалася сама ідея правозахисного руху, який подавався як сукупність «аморальних» чи «кримінальних» елементів.

Разом із тим, фабрикація кримінальних справ не досягла поставленої мети повністю. Попри репресивний тиск, дисидентський рух зберігав внутрішню стійкість і не припиняв боротися. Значна частина компрометаційних заходів КДБ викликала обурення серед інтелігенції та міжнародної спільноти, сприяючи поширенню правди про реальний стан справ в УРСР. Досвід цієї боротьби засвідчив, що навіть у найжорсткіших умовах репресивної системи інакодумці змогли зберегти вірність ідеалам свободи та прав людини, заклавши підвалини для подальших демократичних трансформацій в Україні.

До перспектив подальших досліджень цієї проблематики можна віднести глибше вивчення запобіжно-профілактичних і агентурно-оперативних заходів КДБ проти учасників руху спротиву в другій половині 1970-х рр., опис становища політичних в'язнів у місцях позбавлення волі наприкінці 1970–1980-х рр., розкриття заходів КДБ, спрямованих на відрив українських дисидентів від зв'язків із емігрантськими організаціями, а також ретельний аналіз кожної зі згаданих у статті відкритих проти інакодумців побутових кримінальних справ.

Подяка. Автор висловлює подяку працівникам ГДА СБУ в м. Київ за надану можливість опрацювати архівні матеріали, а також Збройним силам України за захист від російської агресії.

Антонюк, Я. & Трофимович, В. 2021. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті — початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. Вип. 3. С. 114–125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114>

Бажан, О. 2005. Поклик Петра Рубана. *Реабілітовані історією. Сумська область*. У 3 кн. Кн. 1. Суми: Мрія-1. С. 556–560.

Бажан, О. 2018. Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2 (50). С. 222–239.

Данилюк, Ю. & Бажан, О. 2000. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край.

Деревінський, В. 2016. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват.
Захаров, Б. 2003. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо.

Касьянов, Г. 2019. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: Кліо.

Кириченко, С. 2013. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади. Київ: Смолоскип.

Марчук, В. & Максимець, Б. 2022. Я. Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну. *Український історичний журнал*. Ч. 1. С. 190–205. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190>.

Овсієнко, В. 2005. Розумний Петро Павлович. Інтерв'ю. [Online]. Доступно з: <https://museum.khpg.org/1135976930> (дата звернення: 19.09.2025).

Овсієнко, В. 2023. Світло людей: Мемуари та публіцистика. Київ: КЛЮ.

Паска, Б. 2022. Заходи КДБ при Раді Міністрів УРСР щодо припинення протестної активності українських дисидентів-політ'язнів у 1970-х рр. *Сторінки історії*. Вип. 55. С. 224–239. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758>.

Русин, І. 2015. Невільничі мандри. Харків: Видавництво права людини.

Русначенко, А. 1998. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Чорновіл, В. 2007. Твори: У 10-ти т. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984). Київ: Смолоскип.

Шаповал, Ю. 2023. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*. Вип. 5. С. 208–241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.

Derevynskyi, V. 2023. «The Ukrainian Herald» — a Journal of the Ukrainian Resistance (1970–1972). *Східноєвропейський історичний вісник*. № 29. Р. 173–183. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929>.

Paska, B. 2022. The KGB Measures against the Editorial Board of the Restored Self-Published Magazine «Ukrainskyi Visnyk» under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the Mid — Second Half of the 1970s). *Східноєвропейський історичний вісник* № 25 Р. 200–212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269579>.

Trofymovych, V. & Trofymovych, L. 2025. Underground Organizations of Patriotic Youth and their Liquidation by the State Security Agencies of the Ukrainian SSR (Second Half of the 1950s — First Half of the 1970s). *Східноєвропейський історичний вісник*. № 35. Р. 142–152. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690>.

Antoniuk, Ya. & Trofymovych, V. 2021. Protybórstvo spetssluzhzb zakordonnykh tsentriv OUN iz KDB (1960-ti — pochatok 1990-kh rr.) [The Confrontation of the Intelligence Services of the Foreign Centres of the OUN with the KGB (1960s — Early 1990s)]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. Vyp. 3. S. 114–125. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114> [In Ukrainian].

Bazhan, O. 2005. Poklyk Petra Rubana [The Call of Petro Ruban]. *Reabilitovani istoriieiu. Sum'ska oblast*. U 3 kn. Kn. 1. Sumy: Mriia-1. S. 556–560. [In Ukrainian].

Bazhan, O. 2018. Shcherbytskyi ta dysydeny (za dokumentamy KDB ta TsK KP Ukrainy) [Shcherbytskyi and the Dissidents (Based on Documents of the KGB and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine)]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. № 2 (50). S. 222–239. [In Ukrainian].

Danyliuk, Yu. & Bazhan, O. 2000. Opozytsiia v Ukraini (druga polovyna 50-kh — 80-ti rr. XX st.) [The Opposition in Ukraine (Second Half of the 1950s — 1980s)]. Kyiv: Ridnyi kraj. [In Ukrainian].

Derevynskyi, V. 2016. Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Viacheslav Chornovil: A Spirit that Tears the Body into Battle]. Kharkiv: Vivat. [In Ukrainian].

Zakharov, B. 2003. Narys istorii dysyidentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [An Essay on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Kasianov, H. 2019. Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [The Dissenters: The Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s–1980s]. Kyiv: Klio. [In Ukrainian].

Kyrychenko, S. 2013. Liudy ne zi strakhu. Ukrainska saha: Spohady [People Not out of Fear. A Ukrainian Saga: Memoirs]. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].

Marchuk, V. & Maksymets, B. 2022. Ya. Lesiv: zhyttievyy shliakh dysydenta, relihiinoho diiacha, bortsia za nezalezhnu Ukrainu [Ya. Lesiv: The Life Path of a Dissident, Religious Figure, Fighter for an Independent Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Ch. 1. S. 190–205. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190> [In Ukrainian].

Ovsiienko, V. 2005. Rozumnyi Petro Pavlovych. Interviu [Rozumnyi Petro Pavlovych. An Interview]. [Online]. Available at: <https://museum.khpg.org/1135976930> (data zvernennia: 19.09.2025). [In Ukrainian].

Ovsiienko, V. 2023. Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka [The Light of People: Memoirs and Journalism]. Kyiv: KLIO. [In Ukrainian].

Paska, B. 2022. Zakhody KDB pry Radi Ministriv URSR shchodo pryypynennia protestnoi aktyvnosti ukrainskykh dysyidentiv-politviaznyu u 1970-kh rr. [KGB Measures under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to Suppress the Protest Activity of Ukrainian Dissident Political Prisoners in the 1970s]. *Storinky istorii*. Vyp. 55. S. 224–239. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758> [In Ukrainian].

Rusyn, I. 2015. Nevilnychi mandry [Captive Wanderings]. Kharkiv: Vydavnytstvo prava liudyny. [In Ukrainian].

Rusnachenko, A. 1998. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh — pochatok 1990-kh rokiv [The National Liberation Movement in Ukraine: Mid-1950s — Early 1990s]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian].

Chornovil, V. 2007. Tvory: U 10-ty t. T. 5. Publitsystyka, dokumenty, materialy «Spravy № 196» (1970–1984) [Works: In 10 Vols. Vol. 5. Journalism, Documents, Materials of «Case No. 196» (1970–1984)]. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].

Shapoval, Yu. 2023. Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The Case of Ivan Dziuba from a Distance of Half a Century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 5. S. 208–241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208> [In Ukrainian].

Derevynskyi, V. 2023. «The Ukrainian Herald» — a Journal of the Ukrainian Resistance (1970–1972). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*. № 29. P. 173–183. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929> [In English].

Paska, B. 2022. The KGB Measures against the Editorial Board of the Restored Self-Published Magazine «Ukrainskyi Visnyk» under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the Mid — Second Half of the 1970s). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*. № 25. P. 200–212. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269579> [In English].

Trofymovych, V. & Trofymovych, L. 2025. Underground Organizations of Patriotic Youth and their Liquidation by the State Security Agencies of the Ukrainian SSR (Second Half of the 1950s — First Half of the 1970s). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*. № 35. P. 142–152. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690> [In English].